

Kaffekvarnen (*Kafikvääne*)

De fyra cylindriska kaffekvarnarna t.v. på bilden, som finns i Brinkens museum, är en kvarntyp som tillverkades av företaget Peugeot åren 1876–1934. Den andra plåtkaffekvarnen från höger på bild är sannolikt också en Peugeot-kvarn, tillverkad 1870–1878. Exklusiva krydd- och kaffekvarnar tillverkas än idag av Peugeot, som år 1891 byggde företagets första automobil. – Kaffekvarnen längst t.h. på bild är en modell som tillverkades åren 1925–1935 av det tyska företaget Zassenhaus, som ännu tillverkar fina handvevade kaffe- och kryddkvarnar.

Zassenhaus kaffekvarnmärke.

Siri Hagbacks gamla kaffekvarn kan eventuellt vara från slutet av 1800-talet. Möjligen är kvarnen smidd av en händig bysmed och ihopspikad av en snickare. Det var inte helt ovanligt med hemmagjorda kvarnar den här tiden. Bokstäverna J. K. som är stämplade på kvarnveven kan vara smedens signatur.

GAMLA KAFFEKVARNAR har nu i likhet med många andra gamla hushållsredskap blivit museiföremål och populära samlarobjekt.

Ännu på 1950-talet var det vanligt att omalda kaffebönor såldes i lösvikt i butikerna. Men kaffebönorna var den tiden fabriksrostade och man behövde därför inte längre rosta (bränna) bönorna i husets **kaffebrännare** (*kafibrennar*) efter inköpet. Det var man var tvungen att göra i början på 1900-talet.¹

Varje gång kaffe skulle kokas togs husets kaffekvarn fram och en handfull rostade kaffebönor hälldes i kvarnens tratt för att malas för hand. Den angenäma doften från det nymalda kaffet spreds i hela huset.

Kaffekvarnar och kaffemortlar fanns redan i mitten på 1700-talet. Den tiden började kaffe drickas i välbärgade familjer i städerna. På landsbygden tog kaffedrickandet ordentlig fart först i mitten av 1800-talet.

De klassiska kaffekvarnarna är lådformade och gjorda av trä eller stålplåt och med kvarnverk av metall. De har handvev och en öppningsbar tratt i vilken de rostade kaffebönorna ska hällas. I en utdragbar låda längst ner på kvarnen samlas det malda kaffet. De gamla kaffekvarnarna har vanligtvis en mekanism med vilken grovleken på det malda kaffet kan ställas in.

Cylinderformiga kaffekvarnar är äldre än de lådformiga. Båda kvarntyperna finns representerade i Brinkens museum. I museet finns också en kaffekvarn med överdel av glas och med löstagbar glasbehållare för det malda kaffet. Väggekaffekvarnar med porslinsbehållare för kaffebönor och lätt löstagbara glasbehållare för det malda kaffet är vanligtvis från 1930-talet.

Att krossa kaffebönorna i en kaffemortel eller i ett trätråg med tillhörande trätrissa och handtag var en vanlig metod redan på 1700-talet.

Många butiker skaffade så småningom en stor mekanisk eller elektriskt driven kaffekvarn och kunde därför på begäran mala kundernas köpta kaffebönor redan i butiken.

Håkan Genberg

¹ Se Månadens bild *Kaffebrännare och kaffebönor* i januari 2013.

Väggekaffekvarn med porslinsbehållare för kaffebönor och glasbehållare för det malda kaffet. Kaffekvarnen finns vid Stundars museum.

Väggekaffekvarn med kvarnhus av gjutjärn, glasbehållare upptill för kaffebönorna och undertill för det malda kaffet. Ovanlig kvarn med glasbehållare för kaffebönor. De flesta väggekvarnar har porslinsbehållare. **Sven-Erik Sundbäck** donerade kaffekvarnen till Brinkens museum 2016.

Stickmaskinen

Anna Hagbergs rundstickningsmaskin i lager vid Brinkens museum. Anna Hagberg (1886–1958), född Ahlskog, var gift med **Mikael Hagberg** (1858–1935) i hans andra gifte. Efter Mikael död 1935 flyttade Anna tillbaka till sin hemgård i Bränno i Yttermalax. Donation av Rut Envik.

YLLEKALSONGER FÖR MÄNNEN, ylleunderkjolar för kvinnor samt ylletröjor och ullstrumpor för både barn och vuxna är några av alla ylleplagg som kvinnorna i Malax maskinstickade redan i början av 1900-talet. Stickning av ylleplagg på stickmaskin blev också en viktig extra inkomstkälla för många.

Den största skillnaden mellan maskinstickat och handstickat är att man får ett jämnare resultat med stickmaskin och att stickningen går snabbare. Detta märks tydligast vid större ytor av slätstickning.

Anna Hagbergs stickmaskin på bilden är en s.k. **rundstickningsmaskin**. Enkla rundstickningsmaskiner började tillverkas i England redan i slutet av 1700-talet. **Hilda Malmgrens** raka stickmaskin är en s.k. **flatstickningsmaskin**.

Fördelen med Annas **rundstickningsmaskin** är att hon kunde sticka exempelvis runda strumpskaft. Ylleplagg som tröjor, ärmar och strumpskaft, som Hilda stickade på sin **flatstickningsmaskin**, var hon tvungen att sy ihop efter avslutad stickning.

Det har funnits ett stort antal varianter av rundstickningsmaskiner och flatstickningsmaskiner. Under årens lopp har maskintillverkarna utvecklat och förbättrat stickmaskinerna. Särskilt har maskinernas nålar och nålkonstruktion förbättrats. För att kunna sticka resårer i ylleplaggen kompletterades maskinerna med en särskild resårtilfsats.

Annas och Hildas manuella stickmaskiner har nu ersatts av datoriserade stickmaskiner med inbyggd elektronik eller av stickmaskiner avsedda att anslutas till en dator och särskilda mönsterdataprogram.

Håkan Genberg

Siri Hagback har gett uppgifter om Hilda Malmgren och Anna Hagberg och om de maskinstickade ylleplaggen på bilderna längst ner.

Hilda Malmgrens flatstickningsmaskin utställd i Ethels hus vid Brinkens museum. Hilda Malmgren (1893–1982), född Smeds, bodde hela sitt liv som ogift på Nämndesbacken i Havrasgränden i Övermalax. Hildas stickmaskin är donerad till Brinkens museum av Ulla Malmsten. Hilda var faster till Ullas man Birger Malmsten.

Fyra maskinstickade plagg: från vänster en underkjol, damunderbyxor, en undertröja som användes av kvinnor, män och barn samt en sjakett. Bilderna är från en utställning vid Brinkens museum år 2014.

Foton: Håkan Genberg (klädesplaggen ovan); Göran Strömfors (stickmaskinerna; även layout).

”... med vita, gula och röda blommor och spiror av blompapper.”

BRINKENS MUSEUM
Februari 2020 Månadsbild

Lappbruden (Lappbruide)

Fettisdagen (*fäittisdaaji*), dvs. tisdagen efter fastlagssöndagen, var förr i tiden den dag då **lappbruden** med sitt följe vandrade runt i byn och besökte alla gårdar. Traditionen att utse och klä en 10–12 års fattig flicka till **lappbrud** har varit vanlig i Malax och andra socknar i Österbotten ända till 1920-talet. Benämningen **fettisdagsbrud** har också använts. Även på **tjugonedagen** efter jul hände det att lappbrudarna var ute på sin vandring.

Det var vanligtvis en ung flicka från något av de fattigaste hemmen i byn som kläddes ut till **lappbrud**. Syftet med lappbrudens vandring var att hjälpa någon fattig flicka eller familj att samla in gåvor av olika slag till sig själv och sin familj.

Tidigt på fettisdagens morgon utsmyckades den till lappbrud utsedda flickans egen klänning med färgglada lappar och band samt med vita, gula och röda *spiiroor*, dvs. pappersblommor av blompapper (kräppapper). Några av blommorna knöts till en krans och sattes på flickans huvud. Andra flickor lånade ut sina pärlband och broscher till lappbruden.

Lappbrudarna i Korsnäs bar en särskild lappbrudskrona av skravelmässing, liknande den som kronbrudarna använde vid bröllop, samt över skuldror och bröst fästad duk av rött bomullstyg med pappersblommor på bröst,

Beata Lovisa Eriksdotter Wangell, född 10 juni 1864 i Malax. *Wangelas Baat* blev vald till lappbrud fast hon var gammal på grund av fattigdomen. Hon var gift med **Matts Isaksson Bergendahl** och hade sex barn. Han for tidigt till Amerika och kom aldrig hem igen. Beata var ”amerikaänka” hela sitt liv.

Huset i bakgrunden är Beatas hem, soldattorpet på Kackurabacken i Havrasgränden, som 1987 flyttades till Brinkens museum.

Foto: Selma Boström

axlar och rygg. Lappbruden blev grann som en kronbrud förr i tiden. Men någon brudgum hade inte lappbruden.

När flickan var färdigt utsmyckad som lappbrud började hon sin vandring i byn tillsammans med två jämnåriga eller något äldre pojkar som var utsedda till brudens *påsabjierar*. Deras uppgift var att ta emot gåvor som skänktes till lappbruden vid besöken i byns gårdar. Några *dyinvaar* tjänade som ”gåvopåsar” och drogs på en kälke när påsarna började fyllas.

Under dagen som lappbruden och hennes *påsabjierar* vandrade genom byn, växte skaran av pojkar och flickor som anslöt sig till lappbrudens följe. På Bergö omtalas att nästan alla följeslagare till lappbruden var försedda med bjällror och skällor, varför det blev ett ljudligt och bullersamt tåg som drog fram genom byn under fettisdagen.

Överallt i byn mottogs lappbruden välvilligt. Ett bröd, en fläsk- eller köttbit, något klädesplagg, mjöl eller gryn, eller en liten penninggåva överlämnades till hennes *påsabjierar*. När det led mot kväll, och lappbruden med sitt följe drog iväg hemåt, kunde kälken vara fullastad med matvaror och nyttosaker. Då blev det glada och goda tider i lappbrudens fattiga hem.

På fettisdagskvällen anordnade ungdomarna dans i någon stuga, och där

måste lappbruden vara med, så att alla som gett henne gåvor under dagens lopp skulle få tillfälle att dansa med henne. Barnen dansade ringdanser och de äldre ungdomarna dansade *trinddans* (polskor) när lappbruden vilade mellan danserna.

De pojkar som ville dansa med lappbruden måste för varje dans betala henne en slant, som kunde läggas till dagens övriga penninggåvor. *Påsabjierari*, som vandrat med lappbruden under dagen, fick däremot dansa tre danser med henne utan att betala.

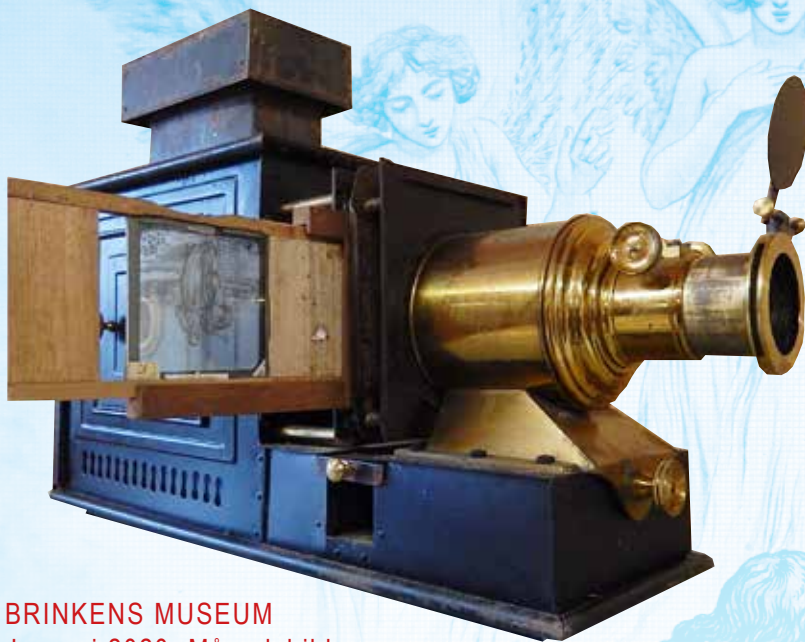
När fettisdags- och lappbrudarna blev en allt ovanligare syn på fettisdagen på 1920-talet hördes gamla personer ibland sucka: *Int kåmber he vel naon fäittisdasbruid i oår helder.*

Håkan Genberg

Källor:

- Lindgård, Jan. *Glimtar ur en bygdemans liv*. Ett urval av Torsten Lindgårds texter. Malax museiförening. Vasa 2009.
- Heikel, Yngve. *Dräktskicket i Korsnäs*. Folkloristiska och etnografiska studier V, Helsingfors 1934.
- Sjöberg, H.R.A. *Livet bland Kvarkens söner och döttrar I-II*. Vasa 1925. Faksimile-upplaga, Replot 1984.
- *Den Österbottniska byn – en samling minnesbilder*. Helsingfors 1947.
- *Finlands svenska folkdiktning VI – Folkdans*. SLF, Helsingfors 1963.
- Siri Hagback har gett uppgifter.

Foton: Håkan Genberg har fotograferat / redigerat personbilden. Göran Strömfors har fotograferat blombuketten i soldattorpet vid Brinkens museum; även layout.

BRINKENS MUSEUM
Januari 2020 Månadsbild

Skiptikon

SKIOPTIKON är en projektionsapparat som användes för att visa **ljusbilder** (skioptikonbilder) på en vit duk eller på en vägg. Redan under 1600-talet kom man underfund med att om man lät en ljusstråle lysa genom en glasskiva med målade eller ritade bilder, insatta i en låda med en lins i lådans framkant, så kunde bilderna projiceras förstora på vägg eller duk. Det sågs som ett rent trolleri så därför kallades också de första apparaterna för **laterna magica** (troll-lykta). Benämningen var vanlig ännu i slutet på 1800-talet och i början på 1900-talet.

Skiptikon var från början ett varumärke för ett visst fabrikat, men blev senare en benämning på alla laterna magica-fabrikat.

Visning av bilder med laterna magica eller skioptikon blev mycket populär vid förra sekelskiftet och blev också ett hjälpmedel vid undervisning.

”Föredraget illustreras af laterna magica-bilder” var en vanlig förekommande text i tidningsannonser om föreläsningars sammankomster redan i slutet av 1800-talet. Av ett tidningsreferat från en Runebergsfest 1898 i Yttermalax skola framgår exempelvis att visning av laterna magica-bilder var en av programpunkterna.

Bibliska, historiska eller geografiska bildserier kunde köpas separat eller tillsammans med skioptikonet. Skämtsamma bildserier eller illustrationer ur en bok var heller inte ovanliga.

Det skioptikon som finns i Brinkens museum bör vara tillverkat omkring år 1900. Skioptikonets bakre del, avsedd för ljuskällan och reflektorspegeln, är tillverkad av svartmålad plåt och har flera öppningsbara luckor för kontroll och ventilation av ljuskällan. Den främre cylinderformade och löstagbara delen av mässing innehåller linser skyddade av ett mässingslock.

Flera justerbara skruvar är avsedda för inställning av bildskärpan. Den rektangulärformade och löstagbara delen ovanpå skioptikonet är en ”skorsten” för avledning av värme från den heta ljuskällan. I den tvärställda slidanordningen av trä finns plats för två transparenta glasbilder (diapositiv). Liknande skioptikonkonstruktioner var vanliga redan i slutet av 1800-talet.

Ett vaxljus var den första ljuskällan i laterna magica för att senare ersättas med gaslampor och så småningom med elektriska glödlampor eller bågampor.

Skiptikonet ersattes av **diaprojektorn** och **diabilder**.

Håkan Genberg

Detta skioptikon är donerat av **Fredrik Forsberg** till Brinkens museum 2019. Det har tidigare funnits i släkten Forsbergs ägo.

De två översta bilderna är illustrationer ur boken *Kristens resa (The Pilgrim's Progress from This World to That Which Is to Come)*, en roman av **John Bunyan**, utgiven första gången år 1678 och som getts ut i stora upplagor på många språk. Bilderna längst ner är ur fabeln om "Androcels och lejonet", samt ur sagan om Vargen, Rödluvan och jägaren.

Bilder: Håkan Genberg (alla skioptikonbilder) och Göran Strömfors (skioptikonapparaten; även layout).

